

BARTŁOMIEJ SZCZEPANKOWSKI

bibliotekarz w Zakładzie Katalogowania Dziedziny Biblioteki Narodowej

Ściennofiguralny kościół w Wyszku nad Liwcem – dzieło architekta Tommaso Bellottiego II?¹

Słowa kluczowe: Wyszów nad Liwcem (pow. węgrowski), Aleksander Ossoliński (1725–1804), Tommaso Bellotti II (przed 1710–1786), późny barok, kościoły ściennofiguralne

Key words: Wyszów-on-Liwek, Aleksander Ossoliński (1725–1804), Tommaso Bellotti II (before 1710–1786), late Baroque, wall-pillar churches

Granicę między Podlasiem i Mazowszem przez wieki wyznaczało koryto Liwca; na prawym jego brzegu, w niewielkiej wsi Wyszów położonej między Węgrowem a Grębkowem, powstał w 1788 r. z inicjatywy miecznika wielkiego litewskiego Aleksandra Macieja Ossolińskiego kościół parafialny. Jest to późnobarokowa świątynia ściennofiguralna o architekturze czerpiącej z najlepszych, postylmanowskich wzorów warszawskich. Na podstawie porównawczych analiz formalno-stylowych udało się ustalić jej potencjalnego architekta – działającego w stolicy Valsoldczyka, Tommaso Bellottiego II.

Pierwszy drewniany kościół w Wyszku ufundowany został zapewne na początku XV w. przez rycerza Jana Mokobodzkiego lub litewskiego możnego Michała Golignowicza, a następnie uposażony w 1478 r. przez podskarbiego nadwornego Jana Litawora Chreptowicza². Świątynia została ograbiona i zrujnowana podczas potopu szwedzkiego. Na jej miejsce wybudowano w 1676 r. drugą, również drewnianą; ufundowała ją wojewodzina podlaska Emerencjana ze Żmigrodu Stadnicka³. Ossolińscy w Wyszku pojawili się w 1721 r., kiedy to starosta drohicki i generał wojsk koronnych Jan Stanisław Ossoliński (1689–1770) przejął wieś w ramach posagu żony Ludwiki Żałuskiej⁴. Rozpoczął on budowę kościoła parafialnego, jednak czas i zakres zrealizowanych wówczas prac jest nieznany⁵. Dzieło magnata dokończył jego syn Aleksander Maciej Ossoliński (1725–1804), ulubieniec stryja Franciszka Maksymiliana Ossolińskiego (1676–1756), który zapewnił mu wykształcenie w szkole kadetów w Lunéville w Lotaryngii oraz możliwość

1. Wyszaków nad Liwcem. Kościół parafialny, 1788, fund. Aleksander Maciej Ossoliński, proj. arch. Tommaso Bellotti II – atryb., widok wnętrza w kierunku prezbiterium. Fot. B. Szczepankowski, 2024
Wyszaków-on-Liwiec. Parish church, 1788, funded by Aleksander Maciej Ossoliński, designed by Tommaso Bellotti II – attribution, view of the nave towards the presbiterium. Photo by B. Szczepankowski, 2024

przebywania na dworze Stanisława Leszczyńskiego. W 1742 r. Aleksander wrócił do ojczyzny, gdzie intensywnie uczestniczył w życiu politycznym, pełniąc rozmaite, ważne funkcje państwowe. Po śmierci ojca w 1770 r. otrzymał w spadku liczne dobra, w tym Wyszaków, gdzie w latach 1775–1779 wznosił dla siebie pałac, dokonał reorganizacji układu urbanistycznego wsi, w skład którego wchodził zespół kapliczek przydrożnych, a w 1788 r. wybudował kościół farny. Pochowany został w krypcie pod jedną z kościelnych dzwonnicy⁶.

Kościół w Wyszakowie nad Liwcem jest jednonawowy, ściennofilarowy w typie wnekowym. Korpus trójprzęsłowy z nieco węższym, jednoprzęsłowym prezbiterium zakończonym trójboczną apsydą. Artykulację pionową wnętrza tworzą opinające filary pilastry tokańskie. Obiegające całe wnętrze kościoła gierowane belkowanie składa się z gładkiego, wydatnego architravu (w partii filarów sprawiającego wrażenie drugiego kapiteła), fryzu i profilowanego gzymsu. Podwójne gurty wyznaczają przeszła nakrywające nawę i prezbiterium sklepień żaglastych⁷ (il. 1). Fasada parawanowa, półtorakondygnacyjowa. Na jej osi zwieńczony trójkątnym naczółkiem portal, okno w ozdobnym obramieniu i wykonana z czarnego marmuru tablica erekcyjna w profilowanej ramie; nad nią monogram Aleksandra Ossolińskiego. Flankują je pary pilastrów na wydatnych cokołach, wewnętrzne zdwojone jednostronnie od zewnątrz. Poszczególne kondygnacje fasady oddziela pas muru, dekorowany ornamentycznym pasmem stykających się pionowych elips przewiązanych na środku kokardkami, i profilowany gzyms. Oś gór-

2. Wyszaków nad Liwcem. Kościół parafialny, 1788, fund. Aleksander Maciej Ossoliński, proj. arch. Tommaso Bellotti II – atryb., fasada. Fot. B. Szczepankowski, 2024

Wyszaków-on-Liwiec. Parish church, 1788, funded by Aleksander Maciej Ossoliński, designed by Tommaso Bellotti II – attribution, facade. Photo by B. Szczepankowski, 2024

nej strefy stanowi pionowy, eliptyczny otwór okienny o profilowanym obramieniu, nad którym reliefowy herb Ossolińskich Topór. Kondygnacje połączone za pomocą spływów, całość wieńczy trójkątny naczółek. Elewacje boczne artykułowane pilastrami wspierającymi gzyms, opasany w górnej części reliefowymi opaskami kapitelowymi. Otwory okienne zakończone odcinkowo, otoczone profilowanymi obramieniami. Kościół flankują dwie smukłe wieże-dzwonnice o analogicznej jak na fasadzie kościoła artykulacji⁸ (il. 2). Wyposażenie kościoła oryginalne, zopfowo-klasycystyczne⁹.

Analogie stołeczne w architekturze wyszkowskiego kościoła najsilniej przejawiają się w sposobie organizacji wnętrza budowli: ściany artykułowane są rytmicznie rozłożonymi parami pilastrów dźwigających linearne w wyrazie belkowanie, wpisując się w nurt post-tylmanowski w architekturze warszawskiej¹⁰. Znamienny dla tego środowiska jest także ściennofilarowy układ wnętrza fary, reprezentującej wyróżniony przez Adama Miłobędzkiego typ wnętrza, o filarach nieznacznie wciągniętych do wnętrza świątyni¹¹. Jedynym architektem związanym dotąd w literaturze z tym obiektem jest Bonawentura Solari (1735–1806)¹², jednak Mariusz Karpowicz, autor tej atrybucji, w żaden sposób jej nie uargumentował¹³. Teza ta, powtórzona niejako przez Krystynę Niewiarowską-Bogucką¹⁴, nie wydaje się do końca trafna.

Nie znając żadnych projektów kościołów Bonawentury Solariego¹⁵ należy przyjąć, że projektując świątynię w Wyszkanie, inspirowałby się pracami swoje-

3. Rudka. Kościół parafialny, 1740–1754 lub 1753–1759, fund. Józef Kanty Ossoliński, proj. arch. Antonio Solari – atryb., widok wnętrza w kierunku chóru. Fot. B. Szczepankowski, 2024
Rudka. Parish church, 1740–1754 or 1753–1759, funded by Józef Kanty Ossoliński, designed by Antonio Solari – attribution. Photo by B. Szczepankowski, 2024

go ojca Antonia. Podobieństw do tegoż nie znajdziemy w planach kościołów starszego Solariego w północnej Małopolsce: pijarów w Łukowie (1733–1752) i parafialnego w Siedlcach (1739–1753). Ich wnętrza rozwiązane są w sposób bazylikowy, korpusy mają rzut niemal kwadratowy, a prezbiteria zakończone są odpowiednio półkoliście i prosto. Wzniesiona w 1747 r. nawa kościoła franciszkanów konwentualnych w Warce podziela z kościołem wyszkowskim układ ściennofilarowy typu wnekowego, jednak jego nawa dzieli się na dwa przęsła, a artykułujące ją filary są nieznacznie masywniejsze niż w Wyszku¹⁶.

Nieco więcej wspólnego z kościołem wyszkowskim mają przypisywane Solariumu kościoły: parafialny w Rudce k. Ciechanowca (1740–1754 lub 1753–1759)¹⁷ i franciszkanów reformatów w Siennicy pod Mińskiem Mazowieckim (ok. 1760), oba w systemie ściennofilarowym, o trzech szerokich przęsłach korpusu i nieco bardziej wydłużone. Farę rudkowską wyróżnia poprzedzająca ją nieduża wieża oraz zakończenie aneksami o tej samej długości co prosto zamknięte prezbiterium. Kościół siennicki z kolei ma mniejsze niż w Wyszku, również zakończone płasko, prezbiterium. Z analogiczną sytuacją możemy spotkać się w kościele parafialnym w Chmielniku pod Kielcami (1730–1760). Jedyne znane prezbiterium autorstwa tego architekta zakończone trójbocznie znajduje się w kościele parafialnym w Międzyrzeczu Podlaskim (1752–1755), jednak tam poszczególne jego załamania mają zupełnie inne proporcje¹⁸. Najbliższą analogią dla tej części planu kościoła

4. Wyszaków nad Liwcem. Kościół parafialny, 1788, fund. Aleksander Maciej Ossoliński, proj. arch. Tommaso Bellotti II – atryb., widok ogólny budowli. Fot. B. Szczepankowski, 2024
Wyszaków-on-Liwiec. Parish church, 1788, funded by Aleksander Maciej Ossoliński, designed by Tommaso Bellotti II – attribution, general view. Photoby B. Szczepankowski, 2024

w Wyszkanie jest trójboczne zamknięcie prezbiterium ufundowanego przez Elżbietę Helenę z Lubomirskich Sieniawską kościoła w podwarszawskim Powsinie (1725–1728), projektu Giuseppe Giacomina Fontany¹⁹.

Kościół pijarów w Łukowie, fara w Siedlcach, kościoły franciszkanów konwentualnych w Warce i reformatów w Siennicy oraz przypisywany Solariemu kościół w Chmielniku, podobnie jak świątynia wyszkowska, posiadają elewacje boczne korpusu artykułowane parami pilastrów, o zupełnie jednak odmiennym charakterze²⁰. Podobny sposób zakomponowania tylnego widoku kościoła z trójkątnymi szczytami naw bocznych flankujących prezbiterium można dostrzec w Łukowie. Wspomniane wyżej trójboczne zakończenie prezbiterium kościoła powsińskiego opasane jest niemal identycznym jak w Wyszkanie gzymsem, mniej jednak precyzyjnym i linearnym; na Podlasiu poszczególne profilowania są znacznie drobniejsze.

Głównym czynnikiem dyskwalifikującym osobę Bonawentury Solariego jako projektanta kościoła w Wyszkanie jest typowe dla jego ojca zaokrąglanie ścian nawy między filarami przysściennymi. Zjawisko to występuje w takich realizacjach jak kościół reformatów w Siennicy i parafialny w Rudce²¹ (il. 3). Temu drugiemu, ze względu na liczne cechy wspólne z farą wyszkowską, warto przyjrzeć się bliżej. W obu obiektach mamy do czynienia z podobnymi proporcjami wnętrza – kościół w Rudce jest jedynie nieco węższy. W zasadzie identyczne są proporcje filarów w typie wnękowym oraz opinające je pilastry. Odmiennie jednak opraco-

5. Warszawa, dawna jurydyka Leszno. Kościół karmelitów trzewickowych, 1683–1731, proj. arch. Carlo Ceroni lub Giuseppe Simone Bellotti – atryb., widok w kierunku prezbiterium.

Fot. B. Szczepankowski, 2024

Warszawa, former Leszno jurydyka. Calced Carmelites' church, 1683–1731, designed by Carlo Ceroni or Giuseppe Simone Bellotti – attribution, view of the nave towards the presbytery.
Photo by B. Szczepankowski, 2024

wano belkowanie; gzyms ma charakter bardziej okapowy, a całość jest niższa, bardziej linearna i sucha w wyrazie. Zaokrąglenia naroży przy filarach w Wyszkowie mają formę zredukowaną, dostrzegalną dopiero po zbliżeniu się doń. Zapewne zostały zastosowane dla złagodzenia gry cieni i nie mają zupełnie wpływu na ogólny odbiór wnętrza kościoła – na pozór opierającego się o kąty proste. Jednym wyrażniejszym wyobleniem ściany jest to przy prezbiterium. W Rudce zaokrąglenia są dobrze widoczne, znacznie głębsze, zdają się wypychać filary do wnętrza świątyni, a także nadają wnętrzu płynności i łagodności. Inne są tu też sklepienia, a we wnękach międzyfilarowych mieszczą się iluzjonistyczne ołtarze boczne. Można przypuszczać zatem, że Aleksander Ossoliński miał na tyle duży sentyment do swojej posiadłości w Rudce, którą przejął od brata już w 1759 r., i gdzie posiadał rezydencję, do której powrócił pod koniec życia²², że jego wolą było, aby nowa świątynia nad Liwcem przypominała tę z okolic rodzinnego Ciechanowca. Do wybudowania jej zatrudnił jednak innego architekta, który dokonał własnej redakcji tego wzoru, wprowadzając szereg modyfikacji, co zdradzają różniące obie budowle detale.

Opisana przez Niewiarowską-Bogucką jako „znacznie przypominająca” kościół w Wyszkowie pod względem ukształtowania ścian nawy świątynia reformatów w Siennicy²³ ma wnęki międzyfilarowe wyoblone jeszcze mocniej niż w Rudce, odmiennie ukształtowane, pojedyncze pilastry na filarach oraz bardziej

6. Lutomiersk. Kościół franciszkanów reformatów, lata 90. XVII w., proj. arch. Carlo Ceroni lub Giuseppe Simone Bellotti – atryb., widok w kierunku prezbiterium. Fot. B. Szczepankowski, 2024
Lutomiersk. Reformed Franciscans' church, 1690s, designed by Carlo Ceroni or Giuseppe Simone Bellotti – attribution, view of the nave towards the presbytery. Photo by B. Szczepankowski, 2024

płynne formy belkowania, przez co i tę tezę należy odrzucić. Zauważalnie podobne są jednak w Siennicy kształty kapiteli pilastrów oraz profile gzymsu. Rytm podwójnych pilastrów na filarach możemy znaleźć również we franciszkańskim kościele w Warce, aczkolwiek tu są one w porządku kompozytowym. Zupełnie inne jest obiegające wewnątrz belkowanie oraz brak tam charakterystycznego uskoku przed łukiem tęczowym.

Znacznie bardziej prawdopodobnym autorem kościoła w Wyszkowie zdaje się Tommaso Bellotti II (lata życia: przed 1710–1786), pochodzący z północno-lombardzkiej Valsoldy architekt znany z takich realizacji jak kościół franciszkanów reformatów w Miedniewicach, korpus kościoła parafialnego w Tykocinie, prace adaptacyjne w remontowanych katedrach w Gnieźnie i Poznaniu czy kościół szpitalny bernardynek w Brzezinach. Bellotti wywodził się z rodziny o tradycjach architektonicznych; był spokrewniony z Giuseppe Simone Bellottim (zm. 1708). Odebrawszy wykształcenie w ojczyźnie, przeniósł się do Rzeczypospolitej najpewniej w latach trzydziestych XVIII w. Włoch współpracował z magnaterią warszawską, przygotowując plany, kontrolując stan techniczny i taksując tamtejsze pałace. Utrzymywał kontakty z innymi znanymi architektami stołecznymi tego czasu; do lat pięćdziesiątych współpracował z Jakubem Fontaną (zakończył ją, odrzucając propozycję jej kontynuacji przy kolejnych białostockich projektach het-

7. Miedniewice. Kościół franciszkanów reformatów, 1731–1748, proj. arch. Giuseppe Giacomo Fontana, Tommaso Bellotti II, bud. Andreas Celner, o. Mateusz Osiecki (?), widok w kierunku prezbiterium.
Fot. B. Szczepankowski, 2024

Miedniewice. Reformed Franciscans' church, 1731–1748, designed by Giuseppe Giacomo Fontana, Tommaso Bellotti II, built by Andreas Celner, o. Mateusz Osiecki (?), view of the nave towards the presbytery. Photo by B. Szczepankowski, 2024

mana), a z Antonim Solarim przeprowadzał wizje lokalne w kamienicach i pałacach Warszawy²⁴.

Kościół franciszkanów reformatów w Miedniewicach k. Żyrardowa wybudowany został w latach 1731–1748 według projektu Giuseppe Giacoma Fontany (1670 – ok. 1739/1741), realizowanego po śmierci tegoż przez Tommasa Bellottiego II²⁵. W planie świątyni możemy znaleźć wiele analogii do kościoła wyszkowskiego. Obydwa wzniesione są w systemie ściennofilarowym, ich korpusy liczą po trzy podłużne poprzecznie do osi kościoła przęsła, a dostawione do nich prezbiteria mają kształt zbliżony do kwadratu. W znajdującym się za prezbiterium świątyni reformackiej, zakończonym półkoliście pomieszczeniu na parterze zlokalizowana była zakrystia, zaś na parterze – chór zakonny. W Wyszkowie ma ono swój odpowiednik w postaci analogicznie skrytej za ołtarzem przestrzeni z klatką schodową. Genezy stylowej miedniewickiego kościoła Jakub Sito upatruje w trzech XVII-wiecznych świątyniach ściennofilarowych: na warszawskim Lesznie (karmelitów trzewickich, 1683–1731), w Lutomiersku (franciszkanów reformatów, lata 90. XVII w.) i Piotrkowie Trybunalskim (pijarów, 1689–1717), których projekt przypisał Carlowi Ceroniemu lub Giuseppe Simone Bellottiemu²⁶. Pod względem planu wydłużony rzut kościoła w Lutomiersku oraz szerokie przęsła korpusów

8. Brzeziny. Kościół bernardynek, 1737–1760, proj. arch. Tommaso Bellotti II, widok w kierunku prezbiterium. Fot. B. Szczepankowski, 2024
Brzeziny. Bernardin nuns' church, 1737–1760, designed by Tommaso Bellotti II, view of the nave towards the presbytery. Photo by B. Szczepankowski, 2024

świątyni z Leszna i Piotrkowa, do których dostawione są kwadratowe prezbiteria, przypominają w charakterze także kościół w Wyszkanie.

Drugą znaną nam świątynią projektu Bellottiego jest kościół szpitalny bernardynek w Brzezinach (woj. łódzkie) z lat 1737–1750²⁷. Ta niewielka, jednonawowa sala, poprzedzona od wschodu kruchtą, a od zachodu zakrystią, ma plan nieco bardziej smukły niż fara w Wyszkanie (bardziej w tym względzie przypomina kościół miedniewicki), jednak w tym przypadku łądząco podobne są silnie wydłużone przeszła nawy oraz kwadratowe prezbiterium o ściętych od wewnątrz narożach. Porównywalnych analogii nie znajdziemy w kościele parafialnym w Tykocinie, którego budowę prowadził Bellotti najprawdopodobniej od 1742 do 1748 r., kiedy to przejął ją od niego Saksończyk Johann Heinrich Klemm²⁸. Fara tykocińska to dalece bardziej monumentalne założenie; wzniesiona jest na planie prostokąta w systemie świątyni jednonawowej z kaplicami.

Bryła kościoła w Wyszkanie jest nieco przysadzista; brak jej dynamizujących całość rozczłonkowań. Parawanowa fasada nieznacznie wystaje poza linię elewacji bocznych, a te, artykułowane parami pilastrów, są dość płaskie w charakterze. Dostawione do prezbiterium aneksy nie harmonizują z resztą budynku, aczkolwiek identycznie jak w świątyni miedniewickiej nachodzą fragmentarycznie na korpus budynku (il. 4). Ogólne proporcje kościoła reformackiego są zbliżone do podlaskiego, jednak korpus pierwszego artykułowany jest pojedynczymi pilastra-

mi, kalenica dachu prezbiterium jest na innej wysokości, a sygnaturkę umieszczono nad prezbiterium. Pomimo dwuprzęsłości, prezbiterium kościoła w Miedniewicach nie sprawia wrażenia dużo bardziej wydłużonego niż w Wyszku, posiada jednak większą liczbę okien w identyczny sposób dotykających krawędzi dachów nad aneksami.

Surowe ukształtowanie elewacji zewnętrznych kościoła w Brzezinach nie znajduje analogii z kościołem w Wyszku. Gdyby jednak podwyższyć na wysokość prezbiterium znajdującą się za nim niską, kwadratową w planie zakrystię, uzyskalibyśmy bryły o bardzo zbliżonych proporcjach. Teorię tę potwierdza opisane wyżej podobieństwo planów tychże świątyń. Bliskości nie można odmówić za to ogólnemu charakterowi zespołu fary w Tykocinie. Obie budowle oglądane z boku, z pewnego oddalenia wyglądają podobnie, a ich architektura zdaje się reprezentować tę samą ideę skromnej elegancji, malowniczości i monumentalizacji poprzez dodanie dwóch masywów wieżowych. W Tykocinie analogiczne ponadto jest usytuowanie sygnaturki oraz umieszczenie okien bezpośrednio nad dachami kaplic bocznych.

Omówienie linii genetycznej wzorów dla opracowania wnętrza kościoła w Wyszku zacząć należy od warszawskiej świątyni karmelitów trzewickich. Pomimo że kościół ten jest jedynie dwuprzęsłowy, to ze względu na szersze i znacznie bardziej wciągnięte w głąb wnętrza filary przyścienne, długością, proporcjami i obszernością nawy przypomina ten analizowany w niniejszym artykule. Zwraca uwagę analogiczny zabieg wkomponowania w naroże przy łuku tęczowym wycinku filara, tworzące charakterystyczne, uskokowe przejście między nawą a prezbiterium. Sposób opracowania pilastrów (w obu przypadkach toskańskich) również przynosi wiele analogii; szczególnie uwagę przykuwa architrav belkowania obiegającego wnętrze warszawskie, ukształtowany w ten sposób, że w partii filara sprawia, tak jak w Wyszku, wrażenie drugiego kapiteła. Na Podlasiu jest on jednak wyższy, a gzyms bardziej wysunięty. Ponadto w świątyni wyszkowskiej naroża belkowania opracowano w sposób lekko krzywoliniowy. Na Lesznie tak samo posadowiono sklepienia (kolebkowe z lunetami) na podwójnych gurtach, ich kontur podkreślono cienkimi pasami muru, a wyróżniony u nasady cokół pasa sklepiennego przybrał formę cienkiego, obiegającego całe wnętrze gzymsu. W ten sam sposób w obu kościołach zaakcentowano łuk tęcowy, w Warszawie o nieco mniejszej rozpiętości (il. 5).

Kościół franciszkanów reformatów w Lutomiersku podziela z wyszkowską świątynią jeszcze więcej cech wspólnych. Ponownie mamy tu do czynienia z typem ściennofilarowym w wydaniu wnątkowym. Nieco szersze filary mają bardzo zbliżone kapitele; wyszkowskie, o płynniejszym zarysie, mają w ten sam sposób rozrastające się ku górze naroża. Wiele analogii znajdują w obu wnętrzach architrawy oraz cokoły pasa sklepiennego. W świątyni XVII-wiecznej ponownie mamy do czynienia z umieszczeniem w narożu przy łuku tęczowym fragmentu filara, lizenowym obramieniem sklepień, a także podobnym w proporcjach do wyszkowskiego, łukiem tęczowym. Dużą różnicą jest przeprucie w grubości murów międzyfilarowych dodatkowych otworów okiennych. Zarówno tu, jak i na Lesznie inne jest też opracowanie chóru muzycznego (il. 6).

9. Tykocin. Kościół parafialny, korpus 1742–1745, fasada 1748–1749, fund. Jan Klemens Branicki, korpus proj. arch. Tommaso Bellotti II, fasada proj. arch. Johann Heinrich Klemm, fasada.

Fot. B. Szczepankowski, 2024

Tykocin. Parish church, nave 1742–1745, facade 1748–1749, funded by Jan Klemens Branicki, nave designed by Tommaso Bellotti II, facade designed by Johann Heinrich Klemm, facade.

Photo by B. Szczepankowski, 2024

Obecnie prawidłowy ogłód wnętrza piotrkowskiego kościoła pijarów zakłócają wstawione tam w 1824 r. empory, wiążące się z przejęciem budynku przez ewangelików i dostosowaniem jego wnętrza do potrzeb nowego kultu²⁹. Pomimo że od opisanych powyżej realizacji w Warszawie i Lutomiersku różni się on poprowadzeniem w filarach przejść międzykaplicowych, brakiem uskokowej aranżacji przejścia między nawą a prezbiterium oraz mniej masywnym łukiem tęczowym, to w detalach występuje już wiele analogii, także dla kościoła w Wyszkowie. W narożach prezbiterium świątyni pijarskiej zastosowano analogicznie przełamane pilastry, a te zdobiące tamtejsze filary mają bardzo podobnie ukształtowane kapitele oraz wspierane przez nie belkowanie.

Te opisane pokrótce budynki stanowią wzory pośrednie dla ukształtowania wnętrza kościoła w Wyszkowie; punktem zwrotnym między nimi byłaby w takim układzie niewątpliwie miedniewicka świątynia reformatów, której budowa, trwająca na przestrzeni lat trzydziestych i czterdziestych XVIII w., była kończona przez Bellottiego. Największą różnicą między tą realizacją a wyżej omówionymi jest brak „drugiego kapitelu” w przedniej partii filarów. Motyw ten odnaleźć można już jednak na pilastrach bocznych; proporcje ich do kapiteli pilastrów są w zasadzie identyczne jak w Wyszkowie. Na tej samej zasadzie w obu świątyniach wy-

dobyto ponad lico muru partie fryzu nad pilastrami, przedłużając je optycznie aż pod masywne, wystające gzymsy. Również linia naroży belkowania jest tu bardzo zbliżona. Cechą różniącą obie budowle jest brak masywnego łuku tęczowego w świątyni reformatów, znanego z Lutomierska i warszawskiego Leszna. Pod tym względem budowla ta przypomina bardziej kościół pijarów w Piotrkowie. Wartym uwagi faktem potwierdzającym tezę Sity o pokrewieństwie tych czterech budynków³⁰ jest zastosowanie w Miedniewicach identycznych przełamanych pilastrów w narożach filarów (il. 7).

Te w kościele szpitalnym bernardynek w Brzezinach występują, tak jak w Wyszkwowie, jedynie w narożach prezbiterium, za ołtarzem. Nieco smuklejsza, równie mięsista w opracowaniu jest tu arkada łuku tęczowego; podobnie wyoblonono naroża między korpusem i prezbiterium. Niezwykle zbliżony jest także kształt spłaszczonej arkady pod chórem. Artykulacja pionowa i pozioma nawy, choć znacznie prostsza, reprezentuje te same cechy klasycyzującego, późnego baroku o klarownych podziałach architektonicznych (il. 8).

Z przekazów źródłowych wiemy, że Bellotti zatrudniony był przez Jana Klemensa Branickiego do prowadzenia pierwszej fazy „fabryki” kościoła parafialnego w Tykocinie, gdzie jego zadaniem było „wyprowadzenie ścian pod dach”. Anna Oleńska postawiła jego osobę na równi z Klemmem jako prawdopodobnego autora projektu tej świątyni, a wcześniej Józef Skrabski przypisał mu autorstwo ćwierćkolistych galerii³¹. Warto jednak zauważyć za autorami *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, że skromna, linearna architektura wnętrza korpusu tej budowli, przestrzennie rozwiązana jako bazylika w typie warszawskim, zdaje się bardziej pochodzić spod ręki Valsoldczyka niż Klemma, który musiał przejąć kierownictwo nad budową w roku 1748 i z pewnością jest autorem fasady kościoła³². Tezę tę zdaje się potwierdzać porównanie sposobu opracowania pilastrów i belkowania (oprócz gzymsów) w Tykocinie i Miedniewicach; w obu przypadkach mają one w zasadzie identyczne formy. W szczególności zwraca uwagę charakterystyczny występ muru nad pilastrami w partii fryzu.

Jedynie w literaturze przedmiotu próby znalezienia wzorca formalnego dla fasady kościoła w Wyszkwowie dokonał Lechosław Herz, który widział w niej podobieństwa do fary w Węgrowie³³. Jest to błędne porównanie, budowle reprezentują dwa zupełnie różne typy architektoniczne; ta autorstwa Carla i Francesca Ceronich ma zupełnie inne proporcje, jest bardziej przysadzista, ma niższe partie boczne, mniej wydatny gzyms międzykondygnacyjny, inaczej rozłożony rytm otworów na osi, a na jej narożach znajdują się okrągłe wieżyczki o średniowiecznej proveniencji³⁴. Elementem łączącym obie fasady jest jedynie motyw wielkiego porządku, podkreślający ich wertykalność oraz nadający monumentalności. W Węgrowie możemy znaleźć go także w kościele franciszkanów reformatów (1694–1706), należącym do grupy pseudopalladiańskich fasad tzw. kapucyńskich, charakteryzujących się niskimi partiami bocznymi połączonymi spływami z przekrytą trójkątnym naczółkiem częścią środkową, flankowaną parami pilastrów na wysokich cokołach³⁵. Takie cokoły zastosowano również w Wyszkwowie.

Właściwym źródłem inspiracji dla kompozycji fasady fary w Wyszkwowie nie jest żadna pojedyncza realizacja, a mający swoje początki jeszcze w XVII-

-wiecznym środowisku warszawskim nurt fasad półtorakondygnacyjnych. Wykształcił się on w twórczości Giovanniego Battisty Gisleniego oraz pochodzących z terenów Lombardii i Ticino projektantów cechowych jako redukcja układu karmelickiego do potrzeb kościołów jednonawowych, składająca się z części środkowej w formie wysmukłej ediculi i wąskich partii bocznych połączonych spływami. Za wzór Ryszard Mączyński postawił tu rzymski kościół S. Maria in Trivio (1575, fasada proj. arch. Jacopo del Duca). W kościołach tych górna kondygnacja, za którą mieści się poddasze, pełni rolę szczytu, co jednocześnie uwypukla wizualnie wielki porządek w kondygnacji dolnej. Typ ten szybko rozprzestrzenił się na Mazowszu, a następnie w całej Rzeczypospolitej. Pierwszym przykładem takiej realizacji w Koronie jest warszawski kościół bracki św. Benona na Nowym Mieście (przed 1648)³⁶.

W XVIII w. popularność tego typu znacznie wzrosła za sprawą powtórzeń fasady kościoła bernardynów w Górze Kalwarii projektu Jakuba Fontany – przykładowo w kościołach: w Bieżuniu (1766–1768), Żychlinie (1772–1782) czy Czerwinie (po 1774)³⁷. Echa kalwaryjskiego projektu Fontany można doszukiwać się także w fasadach półtorakondygnacyjnych kościołów w: Miedniewicach, Siennicy, Iłowie (1781), Drwalewie (1769–1774), Zakrzewie k. Radomia (1770–1776) i Jońcu k. Płońska (1784). Interesującą parę stanowią klasycyzujące fasady kościołów w Niwiskach (1787) i Niemojkach (1783) o niemal kwadratowych partiach dolnych i znacznie zredukowanych górnych, połączonych spływami niesięgającymi krawędzi fasady. Bardzo podobna do wyszkowskiej, ale w klasycystycznej, a nie barokowej redakcji, jest fasada kościoła w Okrzei (1793). Znaczną większość wymienionych powyżej realizacji łączy także motyw wielkiego porządku.

Fasada kościoła w Wyszku, ze względu na jednoosiowość, najbliższa jest warszawskiemu pierwowzorowi – kościołowi św. Benona, a także świątyni siennickiej. Jej architektura jest jednak bardziej oszczędna w wyrazie, operuje linearnymi, gdzieniegdzie tylko zdynamizowanymi podziałami. Częsty w grupie fasad półtorakondygnacyjnych motyw zdwojonych obustronnie pilastrów wewnętrznych został tu zredukowany; pilastry zdwojono jedynie jednostronnie, co dodatkowo wysmukla charakter całości. Znane m.in. z fasad kapucyńskich (ale też kościołów franciszkanów reformatów w Siennicy i Płocku) wysokie cokoły pilastrów monumentalizują niewielką bryłę wyszkowskiej fary. Elegancji nadają jej natomiast owalne okno w kondygnacji górnej oraz wyrafinowane formy obramienia tablicy erekcyjnej i ornamentu pod gzymsem międzykondygnacyjnym. Niepasującym, psującym odbiór tej fasady elementem są ustawione na krańcach spływów XX-wieczne figury świętych. Są one zbyt małe, przy oglądzie z daleka zatracają swój kształt i sprawiają wrażenie dziwacznych rogów. Nie wiemy, co znajdowało się tam pierwotnie; w wizytacji z 1804 r., a więc zaledwie 16 lat po zakończeniu budowy, wymieniona jest stojąca na fasadzie rzeźba św. Piotra³⁸. Zastanawia jednak brak wzmianek o kolejnej, mogącej stać po drugiej stronie. Nie mogła ona z pewnością znajdować się na szczycie naczółka, gdyż nie ma tam odpowiedniego ku temu postumentu. Być może druga rzeźba z jakiegoś powodu nie powstała lub została usunięta z fasady.

Genezę rozwiązania przestrzennego z dwoma wieżami-dzwonnicami poprzedzającymi budynek kościoła wywodzi się w literaturze z ufundowanej przez hetmana Stanisława Koniecpolskiego fary w Koniecpolu (1633–1640, proj. arch. Maciej Trapola)³⁹, jednak dopiero kościół parafialny w Węgrowie rozpropagował to nowatorskie opracowanie przestrzenne, znajdując w XVIII stuleciu szereg powtórzeń. Jak podaje Karpowicz, geniusz urbanistyczny Węgrowa tkwi w efekcie podkreślenia bryły kościoła wieżami, skupieniu na nim wzroku widza i wprowadzeniu elementu malarskiej kulisowości. Nie wiemy, kto jest autorem powyższej koncepcji, przypuszcza się, że któryś z pracujących dla Jana Dobrogosta Krasieńskiego na przełomie XVII i XVIII w. architektów: Carlo Ceroni, Jan Reisner lub Giuseppe Simone Bellotti⁴⁰.

Naśladownictwa węgrowskiego systemu powiązania kościoła z przestrzenią rynku możemy znaleźć nie tylko na terenie Podlasia, ale także na Mazowszu czy w Małopolsce. Najbliższy pod tym względem Węgrowowi jest Ciechanowiec – tamtejszą farę poprzedza analogiczna para dzwonnicy. Niezwykle interesującym rozwinięciem tej koncepcji jest projektowana przez Klemma fasada kościoła parafialnego w Tykocinie, połączona ćwierćkolistymi, arkadowymi galeriami z dwoma, równie wysokimi jak ona sama, wieżami. Znacznie monumentalizują one bryłę świątyni, spajając tym samym wschodnią pierzeję podłużnego, trapezoidalnego rynku, i wprowadzając do niego efekt scenograficzny. Nieco wcześniej, również z fundacji Branickiego i prawdopodobnie według projektu Klemma, powstał kościół parafialny w Tyczynie (1720–1763), gdzie w 1745 r. nieco niższe wieże także powiązano z analogicznymi jak w Tykocinie galeriami⁴¹. Jako przykłady innych realizacji z dwoma wieżami flankującymi kościół należy wymienić: mniej więcej równoległą Tykocinowi farę w Kłoczewie (1748–1759), powstałe w trzeciej tercji XVIII w. kościoły w Suchożebrach k. Siedlec, Kocku, Czerwinie (pow. ostrołęcki), Przylęku (pow. włoszczowski), Sosnowicy (pow. pińczowski) i Babicach (pow. przemyski), a także wzniesione na początku XIX stulecia świątynie w Jabłonie Lackiej k. Sokołowa i w Pruszyńcu pod Siedlcami⁴².

Niewiarowska-Bogucka jako wzór formalny dla założenia przestrzennego towarzyszącemu kościołowi w Wyszku podał Węgrów, a w drugiej kolejności Ciechanowiec⁴³. Jakkolwiek nie można odmówić temu pierwszemu ośrodkowi wpływu na architekturę XVIII w. ani bliskiego do Wyszku położenia, a drugiemu przynależności do tej samej grupy fundacji rodu Ossolińskich, tak nie sposób zgodzić się z zaproponowaną przez badaczkę tezą. Zespół fary wyszkowskiej z flankującymi ją wieżami i poprzedzającym trapezoidalnym placem czerpią ewidentnie z założenia tykocińskiego, nie węgrowskiego (il. 9). Towarzyszące nadnarwiańskiemu kościołowi wieże są jedynymi o tak wysokich, smukłych formach, z jakich mógł czerpać projektant dzwonnicy w Wyszku. Jak wiemy, tylko jedna z tykocińskich wież służyła jako dzwonnica – druga pełniła rolę wieży zegarowej⁴⁴. Identycznie rzecz miała się w Wyszku; akt wizytacji tej świątyni z 1791 r. odnotowuje, że w jednej z wież znajdowały się trzy dzwony, „a druga wieża Zygar Wielki w Czasie mabyć dany”⁴⁵. W Węgrowie z kolei farę flankują dwie dzwonnice⁴⁶.

Atrybucja kościoła w Wyszku Bellottiemu, projektantowi korpusu fary tykocińskiej, dodatkowo przemawia za przeniesieniem koncepcji transferu idei

z Węgrowa na Tykocin. Znając z pewnością doskonale zaprojektowaną przez Klemma tamtejszą fasadę, Valsoldczyk dostosował ją do warunków kościoła w Wyszku. Tykocińskie wieże są dwukondygnacyjne; przebiegający w połowie ich wysokości gzyms łączy się z belkowaniem ćwierćkolistych galerii, a następnie płynnie stapia z gzymsiem międzykondygnacyjnym fasady kościoła. W Wyszku takie ich opracowanie zaburzyłoby harmonię całości założenia; fasada tamtejszej fary reprezentuje typ półtorakondygnacyjny, jej dolna część stanowi ok. 2/3 wysokości całego budynku i dopiero nad nią umieszczone jest belkowanie. W doskonale przemyślany sposób architekt dostosował do niego wysokość wież, przekrytych smukłymi, trójstrefowymi hełmami odpowiadającymi z kolei wysokości szczytu fasady kościoła. Zarówno fasada, jak i elewacje wież artykułują pilastry tokańskie w wielkim porządku, harmonizując i dodatkowo monumentalizując wyraz zdobionych brył. Za słuszną należy uznać rezygnację z galerii między kościołem w Wyszku a flankującymi go wieżami; dostosowanie ich do autorskiej fasady Bellottiego, a więc znaczne podwyższenie czy też połączenie z pustym fragmentem elewacji świątyni nie przyniosłoby dobrych efektów wizualnych.

Reasumując, spośród architektów warszawskich drugiej połowy XVIII w., którzy posługiwali się środkami wyrazu artystycznego zbliżonymi do tych zastosowanych przez projektanta kościoła w Wyszku, zdecydowanie najbardziej wyróżnia się postać Valsoldczyka Tommaso Bellottiego II. Możemy tu odnaleźć liczne analogie do planów, brył zewnętrznych i opracowania wnętrza wznoszonych przez niego kościołów w Miedniewiczach, Brzezinach czy Tykocinie. Jasne jest, że pewne jednostkowe cechy, takie jak artykułowanie elewacji parami pilastrów występujące także w świątyniach Antonia Solariego, wskazywać mogą jedynie na wzajemne inspiracje między nierzadko współpracującymi ze sobą stołecznymi architektami, a także obiegowość stosowanych przez nich rozwiązań⁴⁷. Kolejnym czynnikiem mogą być osobiste preferencje fundatora – prawdopodobne źródło niezwykle podobnych proporcji i sposobu ukształtowania wnętrza kościoła w Rudce.

W obliczu największej liczby podobieństw do architektury kościoła wyszkowskiego, znajdujących w realizacjach Bellottiego, należy uznać go za potencjalnego projektanta świątyni. Jeśli rzeczywiście Bellotti jest architektem kościoła w Wyszku, to był on jego późnym dziełem, dokończonym już po śmierci artysty w 1786 r., co może tłumaczyć pewne odstępstwa od innych znanych nam jego projektów, w postaci ozdobnych obramień okien na elewacjach zewnętrznych, organicznie opracowanych partii belkowania we wnętrzu czy oryginalnej fasady.

Należy podkreślić także rolę, jaką odegrał w kształtowaniu tej świątyni jej fundator Aleksander Maciej Ossoliński. Nie wydaje się prawdopodobne, aby zakres prac rozpoczętych przy jej wznoszeniu przez ojca magnata, Jana Stanisława, wpłynął znacząco na finalny wygląd kościoła. Choć wykonanie projektu Bellottiemu mógł zlecić już w latach czterdziestych XVIII w. – wcześniej bowiem źródła nic o budowie nowej fary nie mówią⁴⁸ oraz na ten czas przypadają pierwsze poważne realizacje włoskiego architekta – to nie wydaje się przekonujące, aby pozostawał on w zapomnieniu aż przez cztery dekady. Można zatem przyjąć, zgodnie z inskrypcją wyrytą na tablicy erekcyjnej z fasady kościoła w Wyszku, że Aleksander Ossoliński jest głównym inicjatorem wzniesienia w Wyszku nowej

świątyni w formie, w jakiej znamy ją dzisiaj. Musiał on zmienić koncepcję ojca (pozostawiając jednak pewne jej ślady, jak wytyczona sprzed kościoła oś perspektywiczna prowadząca do jednej z kapliczek przydrożnych), zatrudniając w latach siedemdziesiątych Bellottiego, którego poznać mógł w dobrach Branickich, być może będąc pod wrażeniem monumentalnego kościoła w Tykocinie⁴⁹.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, Zespół Akt Dziekana Liwskiego, b. sygn., Akta parafii Wyszaków, 1913–1957.
- Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, Zespół Akt Dziekana Węgrowskiego, Akta Dziekana Węgrowskiego, III/1/1, 1793–1804, Inwentarz kościołów Dekanatu Węgrowskiego.
- Archiwum Diecezji Siedleckiej, sygn. D 133, *Acta Visitationum Ecclesiarum Parochialium Decanatus Vęgroviensis et Bielscis in Anno 1737*.
- Archiwum Diecezji Siedleckiej, sygn. D 138, *Liber Visitationum Ecclesiarum Parochialium Decanatus Vęgroviensis in Dioecesi Luceoriensi et Brestensi positorum per Illustrum Admodum Reverendum Paulum Dąbrowski canonicum Brestensem Decanum eiusdem Decanatus. Praepositum Kossoviensem expeditarum in anno 1791*.
- Archiwum Diecezji Siedleckiej, sygn. D 154, *Liber hic, ex fragmentis Visitationum, Donationum Inventariorum et aliorum lurium Ecclesiarum Parochialium in Dioecesi Luceoriensi et Brestensi concernatium, collectus et compositus in Anno 1831*.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Korespondencja LXV/62, list Aleksandra Ossolińskiego do Izabeli z Poniatowskich Branickiej, Wyszaków, 27 VIII 1775.

Opracowania

- Chłopaś A., *Największe kościoły mniejszości narodowych w Piotrkowie Trybunalskim. Architektura i działalność*, Piotrków Trybunalski 2006.
- Gieysztor E., *Kościelny zespół w Kłoczewie. Zagadnienie stylu prowincjonalnych i elitarnych nurtów w polskiej sztuce nowożytnej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1975, R. 37, nr 3.
- Herz L., *W krainie lasów i pól, na pograniczu Mazowsza i Podlasia. Przewodnik krajoznawczy w formie opowieści napisany, a po magicznych i egzotycznych miejscach znanych i nieznanych prowadzący. Wędrówka mazowiecka pierwsza*, Pruszków 2001.
- Jaszczołt T., *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohiczej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokołowa, Węgrowa i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok-Sokołów Podlaski 2006.
- Karpowicz M., *Cuda Węgrowa, Węgrów* 2009.
- Karpowicz M., *Giuseppe Simone Bellotti*, [w:] tegoż, *Artisti Valsoldesi in Polonia nel '600 e '700*, Menaggio 2009.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 26: *Powiat węgrowski*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1964.

- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12: Województwo podlaskie (białostockie), red. M. Zgliński, K. Kolendo-Korczak, z. 3: Powiat białostocki, oprac. zbiorowe, Warszawa 2016.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12: Województwo podlaskie (białostockie), red. Z. Michalczyk i in., z. 4: Powiat bielski, oprac. zbiorowe, Warszawa 2019.
- Ługowski P., Bellotti (Belotti) Tommaso (Tomasz) II, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.
- Ługowski P., Ceroni (Cyroni, Zeroni) Carlo, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.
- Ługowski P., *Pod znakiem Jakuba Fontany. O kościoły pobernardyńskim w Górze Kalwarii i grupie świątyń postfontanowskich*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Ługowski P., Solari (Solary) Antoni, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.
- Ługowski P., Solari (Solary) Bonawentura, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.
- Ługowski P., *Uwagi o architekturze i wystroju kościoła Reformatów w Siennicy, „Pietas et Studium. Rocznik Wyższego Seminarium Duchownego Prowincji Matki Bożej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych w Krakowie” 2014*, t. 5.
- Majdowski A., *Przekształcenia przestrzenne kościoła w Powsinie k. Warszawy od XVIII do XX stulecia*, „Ochrona Zabytków” 1992, R. 45, nr 4.
- Mączyński R., *Kościół św. Benona w Warszawie. Nieznane karty z dziejów bractwa niemieckiego, zakonu redemptorystów i początków stołecznego przemysłu*, Toruń 2008.
- Mączyński R., *Palladiańska fasada warszawskiego kościoła pijarów. Problem recepcji włoskiego wzoru w polskiej architekturze sakralnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1986, t. 31, z. 3–4.
- Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.
- Miłobędzki A., *Kościoty ściennofilarowe. Z problematyki budownictwa Polski centralnej w wieku XVIII*, [w:] *Rokoko. Studia nad sztuką 1 poł. XVIII wieku*, red. T. Pia-secki, Warszawa 1970.
- Morawski K., *Ku chwale rodu. Węgrów – prywatne miasto idealne doby baroku?*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Niewiarowska-Bogucka K., *Mecenat rodziny Ossolińskich w XVIII i XIX wieku na Pod-lasiu*, Warszawa 2004.
- Oleńska A., *Jan Klemens Branicki. Sarmata nowoczesny. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011.
- Ossoliński G., *Aleksander Maciej Ossoliński*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2007, t. 3.
- Przybyszewski A., *Ossolińscy herbu Topór*, Radomyśl Wielki 2009.

- Sito J., *Ściennofilarowe Miedniewice. Z historii wędrówek szwajcarskich Włochów nad środkową Wisłą*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Sito J., *Ściennofilarowy system architektury sakralnej w Europie i na Mazowszu a kościół Bernardynów w Ratowie*, [w:] *Miejsce, które ratuje. Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Skrabski J., *Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów 2007.
- Trzebiński W., *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962.
- Trzebiński W., *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*, „*Studia z Historii Budowy Miast*”, 1955, R. 5, z. 1/14.
- Wardzyński M., *Architektura i budownictwo dawne na Mazowszu – wprowadzenie*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Wardzyński M., *Sztuka nowożytna na Mazowszu, Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1795*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015.

PRZYPISY

- ¹ Artykuł stanowi skróconą i zmodyfikowaną wersję jednego z rozdziałów pracy magisterskiej autora, napisanej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem dr. hab. Michała Wardzyńskiego w roku akademickim 2023/2024.
- ² T. Jaszczółt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickej w XV i na początku XVI w. – okolice Sokółowa, Węgrowa i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006, s. 227.
- ³ Archiwum Diecezji Siedleckiej [dalej: ADS], sygn. D 154, Liber hic, ex fragmentis Visitationum, Donationum Inventarium et aliorum Iurium Ecclesiarum Parochialium in Dioecesi Luceorientis et Brestensi concernatum, collectus et compositus in Anno 1831, k. 22r.
- ⁴ A. Przybyszewski, *Ossolińscy herbu Topór*, Radomyśl Wielki 2009, s. 25.
- ⁵ G. Ossoliński, *Aleksander Maciej Ossoliński*, „*Ciechanowiecki Rocznik Muzealny*” 2007, t. 3, s. 217. Wznoszenie świątyni przez Jana Stanisława rozpoczęło się z pewnością nie wcześniej niż w latach czterdziestych, o czym świadczą zachowane w archiwach diecezjalnych źródła, opisujące do 1738 r. stary drewniany kościół. Zob. ADS, sygn. D 133, Acta Visitationum Ecclesiarum Parochialium Decanatus Węgrowiensis et Bielscis in Anno 1737, k. 194 r.–196 r.
- ⁶ G. Ossoliński, *Aleksander...*, s. 212–222.
- ⁷ We wnętrzu nie zachowały się polichromie: wieńce z kokardami na parapecie chóru dookoła reliefowej tablicy z przedstawieniami instrumentów muzycznych, w podłuczu tęczy kasetony z rozetami oraz insygnia kościelne na ścianach prezbiterium. Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce* [dalej: KZSP], t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 26: *Powiat węgrowski*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1964 [dalej: KZSP 1964], s. 40.
- ⁸ Do 1915 r. w jednej z nich znajdowały się ufundowane przez Ossolińskich, a zagrabione przez wojska rosyjskie, dzwony. Na jednym z nich umieszczona była inskrypcja: „Johann Ehrenfried Dietrich fecit me Warsowie. Ile razy uderzy serce tego dzwonu Tylec Boże oddaję nizkiego pokłonu Tylec kroć upadam przed Stwórcą i Panem zebrzący miłosierdzia Aleksander z Janem 1788 rok”. Zob. Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, Zespół Akt Dziekana Liwskiego, b. sygn., Akta parafii Wyszaków, 1913–1957, b.p., Inwentarz fundi instructi kościoła i beneficjum Parafii Wyszaków Dekanatu Węgrowskiego Diecezji Podlaskiej, 15 XII 1920, b.p. Sam kościół nie uległ większym zniszczeniom podczas I i II wojny światowej.

- ⁹ Analogie formalne wskazują na jego powstanie w kręgu działającego pod koniec XVIII w. w Siedlcach i okolicach (Skórzec, Niemojki) warsztatu, realizującego być może projekty architekta Stanisława Zawadzkiego.
- ¹⁰ J. Sito, *Ściennofilarowe Miedniewice. Z historii wędrówek szwajcarskich Włochów nad środkową Wisłę*, [w:] *Poza Warszawą*, t. 3: *Architektura i budownictwo Mazowsza XII–XVIII wieku*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020, s. 224.
- ¹¹ A. Miłobędzki, *Kościoty ściennofilarowe. Z problematyki budownictwa Polski centralnej w wieku XVIII*, [w:] *Rokoko. Studia nad sztuką 1 poł. XVIII wieku*, red. T. Piasecki, Warszawa 1970, s. 87.
- ¹² P. Ługowski, *Solari (Solary) Bonawentura*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 438.
- ¹³ M. Karpowicz, *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009, s. 21.
- ¹⁴ K. Niewiarowska-Bogucka, *Mecenat rodziny Ossolińskich w XVIII i XIX wieku na Podlasiu*, Warszawa 2004, s. 51.
- ¹⁵ P. Ługowski, *Solari (Solary) Bonawentura...*
- ¹⁶ Tamże, s. 434–435.
- ¹⁷ KZSP, *Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, red. Z. Michalczyk i in., z. 4: *Powiat bielski*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2019 [dalej: KZSP 2019], s. 199.
- ¹⁸ P. Ługowski, *Solari (Solary) Antoni*, [w:] *Słownik architektów i budowniczych...*, s. 435.
- ¹⁹ A. Majdowski, *Przekształcenia przestrzenne kościoła w Powsinie k. Warszawy od XVIII do XX stulecia*, „Ochrona Zabytków” 1992, R. 45, nr 4, s. 296–297.
- ²⁰ P. Ługowski, *Solari (Solary) Antoni...*, s. 435.
- ²¹ O atrybucji kościoła w Rudce Antoniemu Solariemu zob. P. Ługowski, *Uwagi o architekturze i wystrój kościoła Reformatów w Siennicy*, „Pietas et Studium. Rocznik Wyższego Seminarium Duchownego Prowincji Matki Bożej Anielskiej Zakonu Braci Mniejszych w Krakowie” 2014, t. 5, s. 218.
- ²² G. Ossoliński, *Aleksander...*, s. 217.
- ²³ K. Niewiarowska-Bogucka, *Mecenat rodziny Ossolińskich...*, s. 51.
- ²⁴ M. Karpowicz, *Giuseppe Simone Bellotti*, [w:] tegoż, *Artisti Valsoldesi in Polonia nel '600 e '700*, *Mennaggio* 2009; P. Ługowski, *Bellotti (Belotti) Tommaso (Tomasz) II*, [w:] *Słownik architektów...*, 55–57.
- ²⁵ J. Sito, *Ściennofilarowe Miedniewice...*, s. 223.
- ²⁶ Tenże, *Ściennofilarowy system architektury sakralnej w Europie i na Mazowszu a kościół Bernardynów w Ratowie*, [w:] *Miejsce, które ratuje. Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020, s. 83–84.
- ²⁷ P. Ługowski, *Ceroni (Cyroni, Zeroni) Carlo*, [w:] *Słownik architektów...*, s. 57.
- ²⁸ KZSP 2019., s. XXVII.
- ²⁹ A. Chłopaś, *Największe kościoły mniejszości narodowych w Piotrkowie Trybunalskim. Architektura i działalność*, Piotrków Trybunalski 2006, s. 65.
- ³⁰ J. Sito, *Ściennofilarowy system...*, s. 84.
- ³¹ A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki. Sarmata nowoczesny. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011, s. 325; J. Skrabski, *Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów 2007, s. 200.
- ³² KZSP, *Seria nowa*, t. 12: *Województwo podlaskie (białostockie)*, red. M. Zgliński, K. Kolendo-Korczak, z. 3: *Powiat biłostocki*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2016, s. XXVII.
- ³³ L. Herz, *W krainie lasów i pól, na pograniczu Mazowsza i Podlasia. Przewodnik krajoznawczy w formie opowieści napisany, a po magicznych i egzotycznych miejscach znanych i nieznanach prowadzący. Wędrówka mazowiecka pierwsza*, Pruszków 2001, s. 121.
- ³⁴ K. Morawski, *Ku chwale rodu. Węgrów – prywatne miasto idealne doby baroku?*, [w:] *Poza Warszawą...*, s. 212.
- ³⁵ R. Mączyński, *Palladiańska fasada warszawskiego kościoła pijarów. Problem recepcji włoskiego wzoru w polskiej architekturze sakralnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1986, t. 31, z. 3–4.
- ³⁶ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 257–258; R. Mączyński, *Kościół św. Benona w Warszawie. Nieznane karty z dziejów bractwa niemieckiego, zakonu redemptorystów i początków stołecznego przemysłu*, Toruń 2008, s. 32–34.

- ³⁷ M. Wardzyński, *Architektura i budownictwo dawne na Mazowszu – wprowadzenie*, [w:] *Poza Warszawę...*, s. 32; P. Ługowski, *Pod znakiem Jakuba Fontany. O kościele pobernardyńskim w Górze Kalwarii i grupie świątyń postfontanowskich*, [w:] *Poza Warszawę...*, s. 243–244.
- ³⁸ Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, Zespół Akt Dziekana Węgrowskiego, Akta Dziekana Węgrowskiego, III/1/1, 1793–1804, Inwentarz kościołów Dekanatu Węgrowskiego, b.p., Opisane Kościoła Parafialnego Wyszowskiego y Rzeczy do niego należących, 1804 r, b.p.
- ³⁹ A. Miłobędzki, *Architektura polska...*, s. 171.
- ⁴⁰ M. Karpowicz, *Cuda Węgrowa...*, s. 17–20.
- ⁴¹ Tamże, s. 20–21.
- ⁴² Tamże, s. 21; W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku*, Warszawa 1962, s. 95; E. Gieysztor, *Kościelny zespół w Kłoczewie. Zagadnienie stylu prowincjonalnych i elitarnych nurtów w polskiej sztuce nowożytnej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1975, R. 37, nr 3, s. 226–250; A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki...*, s. 327.
- ⁴³ K. Niewiarowska-Bogucka, *Mecenat rodziny Ossolińskich...*, s. 50.
- ⁴⁴ W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*, „Studia z Historii Budowy Miast” 1955, R. 5, z. 1/14, s. 95.
- ⁴⁵ ADS, sygn. D 138, k. 18 r. Czy zegar ostatecznie zawisł na elewacji wieży, tego niestety nie wiemy.
- ⁴⁶ KZSP 1964, s. 25.
- ⁴⁷ M. Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu, Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1527–1795*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 701.
- ⁴⁸ ADS, sygn. D 133, k. 194 r–196 r.
- ⁴⁹ Wiemy, że Ossoliński utrzymywał kontakty z Branickimi, wymieniał korespondencję z Izabelą Branicką, korzystał także z usług ich architekta, mjr. Jana Sękowskiego, do prowadzenia budowy pałacu w Wyszowie. Zob. Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Korespondencya LXV/62, list Aleksandra Ossolińskiego do Izabeli z Poniatowskich Branickiej, Wyszów, 27 VIII 1775; G. Ossoliński, *Aleksander Maciej Ossoliński...*, s. 218.

WALL-PILLAR CHURCH IN WYSZÓW-ON-LIWIEC – A WORK BY THE ARCHITECT TOMMASO BELLOTTI II?

The parish church in Wyszów-on-Liwiec, funded by Aleksander Maciej Ossoliński (1725–1804), a great sword-bearer of Lithuania, in 1788, is a wall-pillar construction drawing on the best examples of Warsaw’s Thielemann van Gemenen-influenced sacral architecture. Its facade combines two popular by that time models: originating in Rome one-and-a-half-storey and pseudo-palladian Capuchin. Based on a formal analysis the author managed to determine the church’s probable architect – born in Valsloda, Lombardy, working in the Kingdom of Poland’s capital Tommaso Bellotti II (before 1710–1786). He was the architect of such churches as: Reformed Franciscans’ in Miedniewice, Bernardin nuns’ in Brzeziny or the nave of the parish church in Tykocin. Especially the first two display many similarities in usage of architectural means of expression with the discussed object. Other features of the Wyszów church, seemingly connecting it with other architects like Antonio Solari or Giuseppe Giacomo Fontana, result from their circulatory character or the artists’ mutual inspirations.